

Омелян В. О.,

*аспірант кафедри адміністративного та митного права
Університету митної служби та фінансів***ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО РОЗСУДУ
В ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ****PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE DISCRETION
OF ACTIVITY OF PUBLIC ADMINISTRATION**

Визначено зміст понять «принципи права» та «принципи адміністративного розсуду». Проаналізовано та здійснено кваліфікацію загальних принципів адміністративного права та принципів адміністративного розсуду. Детально розглянуто принципи адміністративного розсуду як основні ідеї в діяльності публічної адміністрації.

Ключові слова: *принципи, принципи адміністративного розсуду, адміністративний розсуд, публічна адміністрація, адміністративне право.*

Определено содержание понятия «принципы права» и «принципы административного усмотрения». Проанализирована и осуществлена квалификация общих принципов административного права и принципов административного усмотрения. Подробно рассмотрены правовые принципы как основные идеи в деятельности публичной администрации.

Ключевые слова: *принципы, принципы административного усмотрения, административное усмотрение, публичная администрация, административное право.*

It was determined the content of the term “principles of a law” and “principles of administrative discretion in activity of public administration”. It was analyzed and made a classification of general principles of administration law and principles of administrative discretion. In detail were considered principles of administrative discretion as main ideas of activity of public administration.

Key words: *principles, principles of administrative discretion, administrative discretion, public administration, administrative law.*

Постановка проблеми. Актуальність пропонованої теми виявляється в необхідності здійснення заходів із боротьби та попередження корупції, яка, як правило, є наслідком необмеженості розсуду публічної адміністрації та свавіллям посадових осіб на всіх рівнях.

На рівні нормативно-правових актів неможливо передбачити абсолютно всі варіанти поведінки посадових осіб органів публічної адміністрації. Їхня діяльність пов'язана із застосуванням права, яке здійснюється з огляду на конкретні життєві обставини, фактичні умови управлінської справи та вимагає індивідуального підходу до кожної такої справи. Водночас здійснити нормативно-правове спрямування адміністративного розсуду публічної адміністрації видається можливим за допомогою правових принципів як основних керівних ідей її діяльності. Принципи є найбільш загальними видами правових норм, які можуть охоплювати найбільший обсяг правових відносин. У зв'язку з цим важко переоцінити роль і значення принципів адміністративного розсуду в нормативному регулюванні цього правового феномену.

Крім того, принципи права відображають загальну спрямованість держави, її мету, цілі та завдання. Оскільки метою діяльності публічної адміністрації є вирішення управлінських справ та надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам, то і спрямовувати цю діяльність необхідно на якомога більш якісне виконання відповідними органами своїх функцій перед населенням. Таке спрямування на рівні держави здійснюється за допомогою правових принципів, на реалізації яких

і мають зосереджуватися посадові особи органів публічної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усі наукові дослідження з приводу принципів адміністративного розсуду можна умовно поділити на дві групи: 1) дослідження загальних принципів адміністративного права та їхніх проявів у дискреційних відносинах; 2) спеціальні дослідження принципів адміністративного розсуду. Загальні принципи адміністративного права являють собою частину правового регулювання всіх адміністративних відносин, зокрема й дискреційних. Відповідно, під час вивчення принципів адміністративного розсуду однакову увагу варто приділити як спеціальним принципам адміністративного права, які стосуються виключно відносин реалізації адміністративного розсуду, так і загальним.

Вивченню адміністративно-правових принципів загалом та їхніх проявів у відносинах реалізації адміністративного розсуду зокрема присвятили свої праці такі представники вітчизняної юридичної науки, як В. Авер'янов, Ю. Битяк, І. Коліушко, І. Кресіна, Р. Куйбіда, О. Лагода, А. Пухтецька, В. Ремньов, С. Стеценко, Д. Чечот, В. Шаповал. Серед робіт провідних європейських учених з означеної тематики варто згадати праці Ж. Булуа, П. Дельвова, Ж. Гессе, Ж. Зіллера, К. Ніццо, М. Фромонта.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження, аналіз та здійснення класифікації принципів адміністративного розсуду як основоположної цілі під час реалізації органами публічної адміністрації своїх повноважень.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто відзначити, що заради повноцінного аналізу принци-

пів адміністративного розсуду необхідно з'ясувати зміст понять «принцип», «принципи права» та поняття «принципи адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації».

Термін «принцип» походить від латинського слова "principium", яке позначає якусь основу, начало. Водночас принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [12, с. 547]. За В. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [14, с. 431].

У вітчизняній правовій доктрині сформувались дві основні концепції щодо визначення поняття принципів.

Згідно з першою концепцією, що ґрунтується на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Прихильниками такої ідеї є Л. Явич, А. Васильєв, В. Ронжин тощо [13, с. 41].

За другим поглядом, який сформувався з ідеї природного права, принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів, та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації. Дотримуються такого розуміння принципів права О. Скакун, П. Рабінович, В. Козлов, К. Ліванцев, Ю. Ведерников, В. Грекул тощо [13, с. 41]. На нашу думку, більш характерним для сучасних поглядів на теорію права загалом та на поняття принципів права зокрема є другий підхід, що був сформований представниками школи природного права.

Юридична енциклопедія тлумачить принципи права як керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин [15, с. 15]. Загалом, якщо визначати принципи права, ми підтримуємо вищевказане, формулюючи принципи права як основні керівні ідеї, що зумовлюють, визначають зміст правового регулювання суспільних відносин та відображають найважливіші напрями правової політики держави.

Поняття «принципи адміністративного розсуду» не мало досі визначення в науковій літературі, оскільки дослідники переважно зосереджувалися лише на характеристиці окремих принципів, а не на розкритті змісту відповідного поняття. Таким чином, із метою вироблення повноцінного визначення поняття принципів адміністративного розсуду варто взяти за основу загальне визначення принципів права та доповнити його спеціальними особливостями адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації. Виходячи з усього вищезазначеного, можемо дійти висновку, що принципи адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації – це зумовлені соціально-економічними основами суспільного життя нормативно-правові основоположні засади демократичного характеру, які встановлюють завдання та мету застосування адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації, визначають характер, зміст і систему зазначеного інституту, а також регламентують процедуру та закріплюють умови та межі використання адміністративного розсуду.

Як нами вже було зазначено вище, на нашу думку, доцільно здійснити поділ всіх принципів адміністративного розсуду на дві основні групи: 1) загальні принципи адміністративного права, які знаходять свій вияв і у відносинах щодо реалізації адміністративного розсуду; 2) спеціальні принципи адміністративного розсуду. Варто зазначити, що обидві групи принципів є однаково важливими та обов'язковими для всіх органів публічної адміністрації, а тому не можна говорити про їхню первинність чи вторинність. Різниця між вказаними групами полягає лише в тому, що спеціальні принципи адміністративного розсуду являють собою конкретизовані форми загально-правових принципів, тобто є більш деталізованими та уточненими їхніми проявами. Крім того, спеціальні принципи адміністративного розсуду застосовуються лише у відносинах реалізації дискреційних повноважень, водночас обсяг нормативно-правового регулювання загально-правових адміністративних принципів є значно ширшим та включає всі адміністративно-правові відносини. Тим не менш надавати пріоритет будь-якій із зазначених груп принципів є недоцільним.

Звертаємо увагу на принципи діяльності суб'єктів владних повноважень, що закріплені ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [4]. Зокрема, зазначене положення передбачає, що у справах щодо оскарження рішень, дії чи бездіяльності таких суб'єктів адміністративні суди перевіряють, чи були вони прийняті (вчинені): 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

З огляду на загальноприйнятий поділ принципів публічної адміністрації на принципи щодо організації публічної адміністрації та принципи щодо діяльності публічної адміністрації [2, с. 108], вважаємо за необхідне розкрити сутність саме принципів діяльності публічної адміністрації, оскільки всі вони є

надзвичайно важливими у застосуванні адміністративного розсуду уповноваженими органами та посадовими особами.

Серед найважливіших принципів діяльності органів публічної адміністрації, які можуть реалізовуватися під час застосування адміністративного розсуду, варто зазначити такі: 1) принцип зв'язаності адміністрації законом; 2) принцип захисту законних очікувань; 3) принцип недискримінації; 4) право бути вислуханим у процесі прийняття рішення; 5) принцип відшкодування заподіяної шкоди; 6) принцип відповідальності публічної адміністрації. У свою чергу, А. Пухтецька пропонує відповідні принципи діяльності органів публічної адміністрації розподілити на чотири групи: 1) юридична визначеність; 2) відкритість і прозорість; 3) відповідальність; 4) ефективність і результативність [9, с. 128].

Так, до першої групи належать принципи зв'язаності адміністрації законом, принцип доцільності (або обґрунтованості) та принцип професіоналізму державної служби. Принцип зв'язаності адміністрації законом передбачає обов'язок уповноважених органів та посадових осіб розподіляти свої повноваження відповідно до закону, приймати свої рішення, виходячи із загальних правил і принципів права, бути нейтральним і недискримінаційним. Принцип доцільності (обґрунтованості) містить обов'язок посадових осіб органів публічної адміністрації вчиняти певні дії чи утримуватися від них лише у випадку наявності належної підстави, якою може бути як інтерес заявника, так і інтерес держави. Крім того, цей принцип сприяє утриманню органів публічної адміністрації від нераціональних та недоцільних дій. І, нарешті, принцип професіоналізму державної служби створює основи дотримання державними службовцями та іншими особами, уповноваженими реалізовувати повноваження органів публічної адміністрації, відповідати визначеним у законодавстві вимогам щодо фізичних, моральних та інтелектуальних показників [1].

Аналізуючи вплив першої групи принципів на реалізацію повноважень із застосуванням адміністративного розсуду, вважаємо, що принцип зв'язаності адміністрацій законом як прояв загальноправового принципу законності є одним із головних правових ідей. Цей принцип дає змогу визначити нормативні межі адміністративного розсуду, а також перешкоджає встановленню свавілля під час здійснення органами публічної адміністрації своїх дискреційних повноважень. Не менш важливою є решта принципів, оскільки як належна професійна підготовка посадових осіб, так і наявність необхідних для прийняття рішення підстав забезпечують правильне спрямування розсуду державних службовців, таким чином забезпечуючи повноцінну реалізацію прав і свобод приватних осіб. Зокрема, принцип професійної підготовки посадових осіб може передбачати проведення психологічних та аналітичних тестувань із метою перевірки розумових спрямувань кандидатів. У свою чергу, принцип обґрунтованості захищає приватних осіб від зловживань із боку посадових

осіб публічної адміністрації та забезпечує правильність рішення, прийнятого із застосуванням адміністративного розсуду.

Друга група принципів діяльності органів публічної адміністрації («відкритість і прозорість») включає в себе принцип підлеглості органів публічної адміністрації зовнішньому контролю та обов'язок органів публічної адміністрації вказувати причини та підстави прийнятих рішень. Принцип відкритості та прозорості дають змогу, з одного боку, будь-якій приватній особі, інтереси якої залежать від діяльності публічної адміністрації, знати її юридичні підстави, а з іншого – вони полегшують проведення зовнішнього контролю адміністративної діяльності наглядовими установами. Якщо наявна можливість прозорого та відкритого контролю за дискреційною діяльністю органів публічної адміністрації, полегшується і процедура притягнення відповідних посадових осіб до відповідальності у разі порушення законодавства, що, у свою чергу, сприяє більш справедливому та правомірному застосуванню адміністративного розсуду [8, с. 73].

Крім того, важливим в реалізації принципу відкритості є обов'язок органів державного управління вказувати причини та підстави прийняття рішень. Адміністративний акт або рішення має містити перелік підстав, який відображає загальну логіку прийняття рішень із застосуванням адміністративного розсуду, та включає факти й докази, які цю логіку підтверджують.

Третя група принципів («відповідальність») закріплює принцип обов'язку органів публічної адміністрації відшкодувати шкоду, заподіяну їх актами, та чіткого визначення підстав притягнення до відповідальності [10, с. 452]. Відповідальність у цьому разі являє собою інструмент, за допомогою якого відображається виконання завдань держави та рівень поваги в суспільстві до приватної особи. У разі наявності відповідальності з боку публічної адміністрації, її посадові особи більш відповідально та поважно ставляться до приватних осіб як суб'єктів управлінських справ, таким чином забезпечуючи належність адміністративного розсуду. Крім того, визначення чіткого переліку підстав для притягнення до відповідальності є механізмом, корисним для обох сторін правовідносин – як для посадових осіб публічної адміністрації, так і для приватних осіб. Перші отримують додаткові гарантії незалежності своєї діяльності та невтручання в неї, а останні забезпечують свою можливість вимагати притягнення винних осіб до відповідальності у випадку порушення своїх прав і законних інтересів.

Четверта група принципів («ефективність і результативність») реалізується шляхом забезпечення належної міри виконання завдань публічної адміністрації, яка може бути виражена як співвідношення між докладеними зусиллями та ресурсами, з одного боку, та отриманими результатами, з іншого [9, с. 75]. Ця група принципів, на наш погляд, є важливою з огляду на потребу в максимальній оптимізації витрат ресурсів (фінансових, людських і часо-

вих) для виконання функцій публічної адміністрації. Посадові особи публічної адміністрації мають застосовувати адміністративний розсуд таким чином, щоб забезпечувати мінімізацію витрат на виконання рішення та максимальне задоволення потреб приватних осіб.

Що стосується спеціальних принципів адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації, вони меншою мірою досліджені на науковому рівні. Загальним призначенням відповідних принципів є забезпечення належного використання свободи органів публічної адміністрації та захисту від зловживання нею.

До спеціальних принципів адміністративного розсуду належать: 1) принцип мети дискреційного повноваження; 2) об'єктивність і неупередженість; 3) рівність перед законом; 4) пропорційність; 5) принцип розумного часу; 6) принцип застосування вказівок; 7) принцип відкритості вказівок; 8) принцип характеру належного контролю; 9) принцип утримання адміністративного органу від дій; 10) контроль за отриманням інформації [11, с. 438].

На відміну від зазначених вище загальних принципів адміністративного права, спеціальні принципи адміністративного розсуду реалізуються виключно у відносинах із застосування органами публічної адміністрації дискреційних повноважень. Варто зазначити, що виконання всіх спеціальних принципів і є межами адміністративного розсуду, який відмежовує цей правовий феномен від свавілля та всездозволеності державного апарату.

Сутність принципу мети дискреційного повноваження полягає в тому, що орган публічної адміністрації, який володіє правом адміністративного розсуду, має дотримуватися мети своєї діяльності та використовувати розсуд лише для досягнення цієї мети. У свою чергу, мета діяльності може бути як визначена в нормі права, так і впливати зі змісту інших правових приписів. Головне – ця мета має бути зрозумілою як посадовим особам органів публічної адміністрації, так і приватним особам, які звертаються до них.

Принцип об'єктивності та неупередженості під час застосування адміністративного розсуду є однією з головних гарантій належного функціонування досліджуваного правового феномену. Оскільки загалом проблемою адміністративного розсуду є можливість зловживань та неоднакового його застосування, ефективна реалізація цього принципу визначає всі негативні прояви дискреційних повноважень. В юридичних джерелах цей принцип також називають принципом об'єктивної істини. Так, О. Бандурка та М. Тищенко під принципом об'єктивної істини розуміють повне виключення з процесу проявів суб'єктивізму, однобічності в аналізі дій суб'єктів. Він, на їх думку, передбачає справедливу оцінку реальних фактів, що мають значення для ухвалення обґрунтованого рішення в конкретній управлінській справі [3, с. 30]. Більше того, В. Колпаков вказував, що всі справи, відповідно до принципу об'єктивності та неупередженості, мають роз-

глядатися всебічно, а всі необхідні матеріали і докази мають збиратись, перевірятись і враховуватись [5, с. 322]. Очевидною, на наш погляд, є важлива роль принципу об'єктивності та неупередженості в реалізації дискреційних повноважень адміністративних органів. За умови ефективної реалізації цього принципу весь механізм діяльності публічної адміністрації із застосуванням дискреційних повноважень стає гарантією належного забезпечення прав і свобод приватних осіб у взаємовідносинах з уповноваженими органами.

Не менш важливим у реалізації дискреційних повноважень, на нашу думку, є принцип рівності перед законом. Цей принцип передбачений на рівні ст. 24 Конституції України, яка вказує на рівність конституційних прав і свобод громадян, а також на їх захист від обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання тощо [6]. Водночас текст Рекомендації містить виключення із загального правила, відповідно до якого відмінність у ставленні до різних осіб може базуватись на справедливих підставах, які можуть бути об'єктивно доведені, враховуючи поставлену мету діяльності відповідного органу. Несправедлива дискримінація наявна лише тоді, коли відмінність у ставленні не може бути аргументована на належному правовому рівні [11, с. 438]. Варто зазначити, що цей принцип частково походить від принципу об'єктивності та неупередженості.

Досить важливим для правильного застосування адміністративного розсуду є принцип пропорційності, що забезпечує взаємну реалізацію прав і повноважень як приватних осіб, так і органів публічної адміністрації, виступаючи своєрідним посередником між ними. Цей принцип передбачає необхідність пошуку органом публічної адміністрації під час застосування адміністративного розсуду такого балансу між публічними та приватними інтересами, за якого, з одного боку, виконуються завдання, поставлені суспільством перед державою, а з іншого – на приватні особи не накладається непосильного для виконання, або нераціонального, обов'язку.

Ще одним спеціальним принципом адміністративного розсуду є принцип розумного часу, який полягає в тому, що будь-яке управлінське рішення має бути прийнято в достатній термін, який залежить від низки чинників, а саме складності справи, кількості учасників, його терміновості, кількості фактів, що потребують перевірки, тощо. У будь-якому разі рішення, які не потребують додаткового вивчення та роботи, мають прийматися одразу, під час звернення приватної особи [7, с. 131].

Шостим принципом адміністративного розсуду є принцип застосування вказівок, який проявляється в необхідності вироблення правозастосовної практики щодо використання дискреційних повноважень з аналогічних справ із метою забезпечення передбачуваності та визначеності. Тим не менш, у застосуванні правозастосовної практики важливим

є вивчення всіх обставин конкретної справи, а тому можливий і відхід від загальних правил, якщо деталі можуть змінити остаточне рішення органу публічної адміністрації.

Наступним є принцип відкритості вказівок, що полягає в наданні доступу до загальних адміністративних правил не тільки власне органу публічної адміністрації, але й приватним особам, які звертаються до них. Такий підхід забезпечує можливість приватних осіб контролювати дотримання публічним органом всіх вказівок, таким чином забезпечуючи однаковість правозастосовної практики. За умови, якщо приватна особа ознайомена із загальними підходами щодо вирішення управлінських справ, вона зможе повноцінно підготуватися до неї, навести свої докази та аргументи, а також вимагати дотримання законодавства з боку посадових осіб уповноваженого органу. Такий контроль, у свою чергу, забезпечує справедливість та об'єктивність адміністративного розсуду органу.

Останні три принципи складають групу контрольних принципів, які призначені гарантувати законність дискреційних рішень. Першим контрольним принципом є принцип характеру контролю. Він полягає в тому, що за всіма рішеннями, які приймаються органами публічної адміністрації із застосуванням розсуду, здійснюється контроль судом або іншим незалежним органом. Водночас оскарження рішення таким контролюючим органом може бути здійснено як через порушення процедурних норм, так і у зв'язку з неправомірним змістом рішення органу публічної адміністрації. В Україні подібний контроль здійснюється мережею адміністративних судів на підставі Кодексу адміністративного судочинства. Варто зазначити, що високий ступінь завантаженості адміністративних судів в Україні свідчить про ефективність цього інструменту та довіру до нього серед населення.

Другим контрольним принципом є утримання адміністративного органу від дій, що полягає в можливості приватної особи звернутися до контролюю-

чого органу у разі, якщо рішення з його справи не було прийнято протягом «розумного строку». Це забезпечує можливість приватних осіб контролювати не лише якість прийнятих дискреційних рішень, але і строк їх ухвалення. На наш погляд, подібний принцип був би доцільним і в українській адміністративній практиці з огляду на наявність у посадових осіб публічної адміністрації можливостей зловживання строками розгляду управлінських справ.

І останнім спеціальним принципом адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації є принцип повноваження контрольних органів щодо отримання інформації. Зміст цього принципу полягає в можливості контролюючого органу отримувати всю необхідну інформацію, на підставі якої приймалося рішення органом публічної адміністрації, і таким чином, перевіряти правильність її оцінки.

Можна дійти висновків, що, безумовно, адміністративний розсуд здійснюється органами публічної адміністрації не довільним чином. Теорія адміністративного права пропонує цілу низку принципів дискреційних повноважень, які обмежують повноваження публічної адміністрації, утримуючи її від свавілля та порушення прав і інтересів приватних осіб. Ці принципи є наслідком багаторічного становлення публічної адміністрації у світі, а тому їх застосування в Україні дасть змогу прискорити процес реформування державного апарату.

Принципи адміністративного розсуду в діяльності публічної адміністрації закріплені на рівні Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи, а тому можна говорити про їх певну уніфікацію на всьому європейському континенті. Тим не менш, національне законодавство кожної держави може передбачати окремі особливості та деталі, які відображатимуть фактичні умови та обставини суспільства. Тому досліджені нами принципи є орієнтиром для правового регулювання у відповідній сфері та можуть бути адаптовані згідно з потребами та соціальним замовленням населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. A New Space for Public Administrations and Services of General Interest in an Enlarged Union – Study intended for the Ministers responsible for Public Administration of the Member States of the European Union, Luxembourg, 8 June 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_documenti/pdf/ETUDE_un_nouvel_espace_pour_les_adm.pub_EN.pdf.
2. European Principles for Public Administration. SIGMA Papers: # 27/19-Nov-1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eupan.org>.
3. Бандурка О., Тищенко М. Адміністративний процес / О. Бандурка, М. Тищенко. – Київ: Літера ЛТД, 2002. – 228 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35. – Ст. 446.
5. Колпаков В. Адміністративне право України: [Підручник] / В. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Лагода О. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. Лагода ; Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2007. – 187 с.
8. Гудима Н. Проблеми реалізації принципів відкритості, прозорості та гласності в державному управлінні на шляху інтеграції України до європейської співдружності // Державне управління в умовах інтеграції України в ЄС: Матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. Лугового, В. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 360 с.
9. Пухтецька А. Європейські принципи адміністративного права та європейський адміністративний простір: наук.-інформ. видання / Пухтецька А. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2007. – 88 с.

10. Рада Європи. Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам «Про публічно-правову відповідальність за спричинену шкоду» від 11 вересня 1984 р., № R (84) 15 // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: [навч. посібник] / за заг. ред. Куйбіди Р., Шишкіна В. – К.: Старий світ, 2006. – С. 452–468.
11. Рада Європи. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про реалізацію адміністративними органами влади дискреційних повноважень» від 11 березня 1980 р. № R (80) 2 // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: [навч. посібник] / за заг. ред. Куйбіди Р., Шишкіна В. – К.: Старий світ, 2006. – С. 438–451.
12. Словник іншомовних слів / за ред. О. Мельничук. – К., 1974. – 776 с.
13. Старчук О. Щодо поняття принципів права // Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. – 2012. – № 2. – С. 40–43.
14. Толковий словарь живого великорусского языка. / Даль В. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов. – Т. 3. – 1955. – 555 с.
15. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Том 5. – 2003. – 735 с.